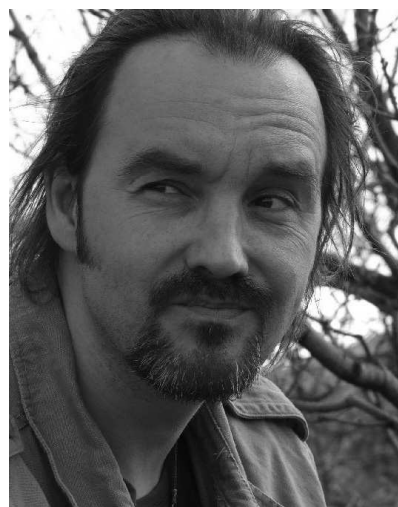

Kötelező szórakoztatás, ösztönösen továbbadott tanulságokkal

Beszélgetés Berta Zsolt íróval

Berta Zsolt ismertségét blues-rock zenészként – szólómuzsikusként és az *Amondó* együttes frontembereként – alapozta meg, az utóbbi szűk évtizedben azonban íróként is ismertté vált. Mára – nomen est omen – Bertha Bulcsu- emlékdíjas író, aki a Magyar Napló rendszerváltás-témájú pályázatán különdíjjal jutalmazott, önéletrajzi elemekkel átszótt *Jancsiszög*, illetve a honfoglalás kori száltól a '80-as éveken át 2006-ig érő, az idősíkokat sci-fi motívumokkal is váltogató *Visszajátszás* című regényeit követően a '60-as évek Moszkva téri fiataljai galerijának történetét és meghurcoltatását saját édesapja személyes sorsával együtt bemutató *Kalef* megjelenésével hívta fel magára a irodalom fórumain túl is a figyelmet. Három nagyregény után, tavaly novelláinak első gyűjteményével, a *Recept* című kötettel jelentkezett szerzőnk. Ennek apropóján az általa vezetett Magyar Napló Könyvesboltban beszélgettünk: friss és korábbi könyveiről, mások és saját mintáinak fikciós visszatükrözéseiről, a tudatosságot írásművészetében is javarészt háttérbe szorító ösztönös életfelfogásáról, a történetmesélő szórakoztató irodalom erejéről és annak legfontosabb hatásáról, a nevelő szándék nélkül, közvetve továbbadott tanulságokról – s voltaképpen minden olyan impulzusról, amelyek személyiségét és alkotói attitűdjét formálták, máig művei nyersanyagát jelentve.

– *Három regény után jelent meg az első novelláskötet. Van-e oka e sorrendiség alakulásának, feltételez-e más-más írói vénát a rövid- és a nagypróza, ami ezt magyarázza?*

– Az irodalommal először természetesen olvasóként kerül kapcsolatba az ember. Az olvasás gyerekkoromban a menekülés egy formája volt számomra, s erre a regény bizonyult a legalkalmasabbnak, mert napokra el lehetett benne bújni. Amikor elkezdtem írással foglalkozni, és belevágtam a *Jancsiszög*-be, nem volt kérdés, hogy regényt írok. A mű elkészült, a kézirat különdíjas lett a Magyar Napló pályázatán, a könyv meg is jelent, a szerkesztők, jóakarók, pártoló erők pedig kapacitálni kezdtek, hogy írjak novellát, mert ha a továbbiakban jelen akarok lenni az irodalmi életben, ahhoz folyóiratokban kell publikálnom. Nem volt hozzá kedvem, az első

néhány novellám nem is lett elég jó, de a próbálkozások meghozták az érdeklődésem, csak mire összegyűlt belőlük egy kötetnyi, addigra már a harmadik regényemmel is elkészültem.

– *Ha a Recept a Jancsiszög megjelenése óta eltelt idő termése, akkor ez azt jelenti, hogy az első regényed előtt még csak fióknak szánt, magad kedvtelésére írt szövegek sem születtek? S ezzel a kezdetekhez ugrunk vissza: negyvenéves korod után, tulajdonképpen a semmiből kezdődött el irodalmi pályád?*

– Negyvenkét éves koromban jelent meg az első regényem, előtte egyetlen novellát írtam, igen fiatalon, *Dinnyetolvaj* címmel. Az ismerősök dicsérték, de én tudtam, hogy rossz, így nem is mérettem meg magam kiadóknál, mert valójában nem voltak írói ambícióim: csak zenével, pontosabban rock and rollal és bandázással fog-

lalkoztam, mellette pedig dolgoztam, amit éppen dolgoztam. Igaz, a zenében is főleg a szövegírás érdekelt. A *Jancsiszög*-hez is a meló és a szövegelés vezetett, volt ugyanis egy előzenés éttermem, ahol esténként sokat sztorizgattam a vendégeknek, barátoknak, és sikerem volt. Ekkortól kezdett piszkálni az írás gondolata, mivel sajnáltam volna veszni hagyni a sztorikat. Szóval, bár valóban nem volt előzménye első regényemnek, mégsem fogalmaznék úgy, hogy a semmiből jött, inkább azt mondanám, hogy mindenfelől – hiszen amiket megírok és megírtam, azok sem mind az én képzeletem születményei: sok év, sok ember, sok történet és sok pohár kellett, hogy eljussanak hozzám. Élni kell az íráshoz, igaz, élni ilyen értelemben könnyű – leírni, amit megélsz, és amit mások megélnék, az a nehéz. Ahhoz fenék kell. Ma már nem is nagyon bírok meló mellett

vagy utána írni. Noha csak a magam szórakoztatására akartam megőrizni az általam ismert különböző sztorikat, azok végül regénnyé álltak össze, mert kiderült, hogy nemcsak olvasóként, hanem íróként is ebben érzem jól magam. Azt, hogy a stílárís készségem velem született, gyerekkorom óta tudtam, az ilyen már a suliban kiderül, ám azt nem hittem volna, hogy szépírásra, és azon belül ekkora építkezésre is képes vagyok. Megleptem magam, minden értelemben.

– *A sokfelé szétágazással is egyértelműen önéletrajzi-életrajzi ihletésű Jancsiszög és a Kalef után a Receptben többfelé orientálódás: színes a tematika, bár itt is vannak családi történetek, azonban például a Háború című írás a délszláv vérontás egyéni sorsaiba enged betekintést, míg a Barlangrajz őskori kulisszák közé helyezve boncolgatja az alkotó ember viszonyát a környezetével és a hatalommal. Ezzel visszatérek a kiinduláshoz: mennyiben más, vagy mennyiben ugyanolyan ez a gyűjtemény és a szerzőjük a regényeiddel összevetve?*

– A novella rövidege azon a téren szabadságot jelent, hogy a részletek nem olyan jelentősek, mint a regényben: elnagyolt körülményekkel, díszletekkel lehet dolgozni, nem fontos mélyen ismerni az adott teret és időt. Vissza is utalnék a regényeimre, mert azok sem tematikájukban, hanem a háttérrel, a kort, a helyet és nem utolsósorban a társadalmi helyzetet tekintve életrajziak, hiszen amiben éltem, vagy a Kalef esetében, amiben apám élt, azt ismerem. Egy regény esetében mindezek mély ismerete nélkülözhetetlen, hogy hitelesen írassuk meg. Akár arisztokrata,

akár proletár környezetbe helyezkedve beszélnem már bonyolultabb lenne, mivel nem így nőtem fel, könnyebben ábrázolja, aki beleszületett. A Jancsiszögnek ez adja önéletrajziságát, amúgy néhány epizódot leszámítva szinte minden fikció: maga a környezet az, ami az én életem, az én világom, s a hitelessége is ebben áll. Ezért tudom megírni mindazt, ami, bár valójában nem történt meg, de megtörténhetett volna.

– *A novelláid alkotóilag arról szólnak, hogy bele tudsz helyezkedni abba, amibe regényíróként nem?*

– Igazán akkor tudok és szeretek belehelyezkedni az ismeretlenbe, ha olyan kevés a tudásanyag, mint mondjuk az őskor esetében. Annyira fiktív és hézagos számunkra az akkori érzelmi-értelmi szint, hogy nyugodtan hozzányúlhatunk, kiegészíthetjük a fantáziánkkal, elképzeléseinkkel. Ha mellényúlunk is, nehéz cáfolni. Későbbi korokról több az informáciánk, ott ezt nehezebben tehetjük meg, szükséges utánanézni a saját tudásnak. Vannak igaz történetek is, így a jugoszláv háborúról szóló írás alapját olyanoktól hallottam első kézből, akik majdnem ugyanezt átélték. De tény, azért szeretem rövid történetekként saját világom helyett mások sztorijait megírni, mert nem kell annyira jelen lenni benne, kevesebb, érintőleges ismerettel is hiteles maradhat az ábrázolás, vagy legalábbis a hibás részletleírásokkal sem csorbul a hitelesség érzete.

– *Novelláid világa talán ennyiben mégiscsak különbözik a regényeidétől, amelyek esetében még egyértelműnek tűnt az alkotókra használt közmondásos fordulat, hogy egyetlen versüket írják egész*

életükben – vagy ezt a tételt a rövidprózáid sem írják felül?

– Szerintem nem. Már csak azért sem, mert úgy gondolom, nem hogy mindenki egy verset, a sajátját írja egész életében, hanem mindannyian ugyanazt az egy verset írjuk, ahány író csak van, és amióta irodalom létezik. Az alapkérdések mindig ugyanazok, szerelem, barátság, árulás, harc, ezekkel foglalkozunk, ezeket közelítjük meg más oldalakról, más korokban, más díszletekkel, de a sztori mindig ugyanaz: mindannyiunk egyetlen, nagy meséje.

– *Magának a Recept kötetnek, azon túl, hogy a novellák időrendben összeálltak, ezek a kérdések adják a koherenciáját, ettől lett egyetlen könyvvé, vagy más a szervező elve? Egyáltalán, a novella vagy elbeszélés meghatározás helyett mit jelez a zónaregények alcím, miféle zónákról beszélünk?*

– A vendéglátásból vettem a kifejezést, a zónaadagra utal, mivel ezek nem teljes regények, de az én regényírói beállítottságomat tükrözik. Nem szoktam azon gondolkodni, amikor írni kezdek, hogy az rövid lesz vagy hosszú, így kis túlzással azt mondhatom, hogy ha hamar befejezem, novella lesz, ha sokáig tart, regény.

– *Ilyesmire gondolhattál egy korábbi interjúdban, ahol azt vallottad, nem vagy tudatos író?*

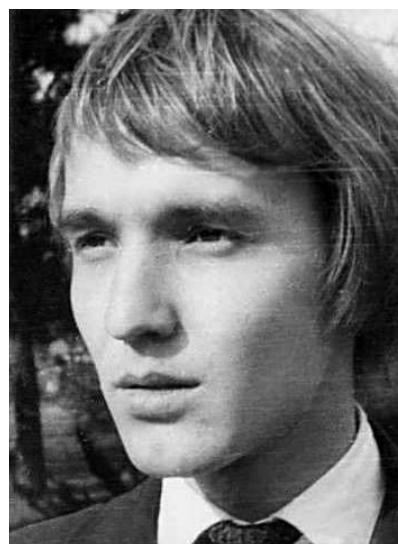
– Abszolút. Nem vagyok tudatos, sem a terjedelmi korlátok, sem a stilisztika, sem semmilyen más szempont tekintetében. Úgy gondolom, alkotó emberként jogomban áll egyik stílusból a másikba sétálgatni, hiszen nem véletlenül teszem, hanem ösztönösen. A saját egyéniség úgyis összefogja az egészet, így a Receptet is, az én személyiségemhez pedig

*A Kalef Benedek bácsija,
a valóságban a nagybácsikám*

*A Kalef Katája, a valóságban az anyám.
A képen csak pár napja ismerjük egymást*

*A Kalef Cseke Zsoltja,
a valóságban az apám*

amúgy is hozzátartozik az eklektikusság, a magánéletemben, zenei tevékenységemben, és most már írói pályámon is. Ha írok, azt az én hangvételem tartja egyben, ezért férhet bele nálam egy szerelmi szál vagy krimirészlet is, vagy az, hogy esszéket gyártsak a főhős belső monológjaiból. Ami eszembe jut, azt írom, majd utólagos összefésüléssel közelítem egymáshoz az egyenetlenségeket, ami pedig nem fér bele, azt kidobom. Vagy a szerkesztőm dobja ki, az is jó megoldás.

– Kik voltak hatással erre az ösztönösségre, már ha voltak, és hogyan? Hiszen minden az olvasással kezdődik, mondtad. Kiket olvastál, jelent-e elődöt számodra bárki is?

– A hatások nem érintik az ösztönösségemet, az csak az enyém, s azért hagyatkozom jobban az ösztöneimre az írásban, mert az életem más területein is így teszek. Nem lehet másképp írni, mint ahogy élsz – bármennyi hibát követsz is el az életedben, s így aztán persze az írásban is. Erőltetni lehet, hitelesen azonban nem sikerülhet. Az egyik ember ösztönö-

sebb, a másik intellektuálisabb – én, legalábbis az irodalmi és az értelmiségi körökhöz mérten, elég műveletlen alak vagyok, s bár magát az intellektust tapasztalataim szerint nem befolyásolja a műveltség és az iskolázottság, a megnyilvánulási formáit mindenképpen alakítja. Mint a fizikai dolgokban: ha a tehetséges sportoló nem edz, az nem a talentumát befolyásolja, hanem a végeredményt. Az intellektus is csak egy lehetőség: edzeni kell, sok munkával, elszánt következetességgel. Nekem ez nagyrészt kimaradt, így az ösztönösséget igyekszem a rám mért tehetség szolgálatába állítani. Persze, a stílusomat nyilvánvalóan sok író alakította, de csak annyira, amennyire minden ember, akivel kapcsolatba kerülök. Egy tanár, egy apa, a haverok, egy kocsmai nagy dumás – mindenki rád ragaszt valamit, ha tetszik a szövege, a stílusa. Én ebben ráadásul kameleon vagyok, néhány perc alatt képes vagyok öntudatlanul is a környezetem nyelvi szintjén megnyilatkozni, akár egy kültelki kocsmában, akár egy puccos fogadáson, akár akadémikusok közé keveredő könyv-

szállító órúkk-emberként, még ha ez nem is jelent valós tudást, csak a szóhányás stilisztikáját. Az írók közül néha ugyan Tamási Áront, Kurt Vonnegutot, Rejtő Jenőt, újabban Bólya Pétert hallok kiszólni a soraimból, ám ez sem tudatos, nem elődként tekintek rájuk, csak így sikerül. Talán, mert a stílusuk, humoruk, gondolkodásuk közel áll a szívemhez, ezért hatással vannak rám, s néha koccanok velük, mint az egy környéken lakók a sarkon.

– Alaptémákról beszélsz, mindnyáján ugyanazokat a sztorikat írjuk, mondd. Ezzel a magad nem tudatos módján arról vallasz, hogy valamit elmesélsz, közölsz, mondanivalód van, s miközben az irodalom lassan meghaladja a történeten túliság kísérletét is, te még mindig a teljesen hagyományos utat járod.

– Erről hirtelen két dolog jut eszembe. Az egyik, hogy nem hiszek a szándékos változtatásban, modernizálásban. Lehet ilyennel szórakozni, de az irodalom fejlődése nem egyetlen ötleten vagy újításon múlik, nem a szándékos formálása, hanem maga a világ

változása, a folyamatosan átalakuló nyelv, az életkörülmények, ám ez mind csak formai megújulás, mert a lényeg a változatlan tartalom. Ilyen értelemben a nyelv szerves változása, az, hogy a '60-as években máshogy beszéltek, mint a '40-es években, ma pedig máshogy beszélünk, mint a '60-as vagy a '80-as években, bőven elég ahhoz, hogy az irodalom apró és – ez nagyon fontos – természetes lépésekben modernizálja magát. De ha ezek csak bakugrások, előre-hátra, jobbra-balra, akkor pár évig divatoznak, majd eltűnnek. A másik, amire azt mondod, úgy írok, hogy az szóljon valamiről, hozzáteszem, úgy kell írni, hogy az szórakoztasson.

– *Fontosnak tűnik nálad egy bizonyos mellékszereplői karakter, mégpedig a törtető, az alkalom szülte karrieristák jelenléte is, akik mindenhol ott vannak: a Jancsiszög Bánfalvi alezredese a néphadsereg főtisztjeként alapozza meg későbbi újtőkés karrierjét, a Visszajátszás politikusnak álló Zoltánja alakjaid közül talán az egyetlen száz százalékgig negatív karakter, az Előleg zónaregényében pedig Wolfner, a kiadó minden rendszert kiszolgálva, az eredeti tőkefelhalmozás mutyikorszakában szerzi vissza fél évszázaddal korábbi jogos jussát, a történet egészéhez képest mintegy mellékesen. Ezek az itt és most magyar arcai, vagy örök emberi arcok? Mennyire, mitől fontos figuráid ők, milyen személyes kapcsolódási pontjaid vannak hozzájuk?*

– Biztosan állíthatjuk, hogy ezek mai magyar arcok, bár hajlamos vagyok azt gondolni, hogy jelenlétük állandó az életünkben, sőt, őseink és utódaink életében is. De velük sem tudatosan foglal-

kozom, hanem mindig a sztorit találom ki, s közben aztán automatikusan megjelenítek egy-egy ilyen karaktert is, mert a társadalomból – mások mellett – ezt látom és ismerem, ezért ebből merítetek. Ez is ösztöneimből fakad, s ha azok jól működnek, akkor ezek tipikus figurák – ma is, régen is, és alighanem a jövőben is. A drámák kellékei ők, akárcsak a szerelmesek és a hősök. Az olyan eset, mint amikor Bánfalvinak visszanyal a fagyí, sajnos nem feltétlenül történik így, a realitás az, hogy bűnös emberek élnek le jólétben, boldogságban az életüket. Ilyenre rengeteg példát látunk, a regényben viszont olyasmiket írhat az ember, aminek úgy kellett volna történnie. Nem szándékos idealizmusból, inkább zsigeri igazságérzetből. Én mindenféle szélsőséghez képest a másik oldalon állok, és akikkel szemben vagyok, azok nálam alkalomadtán el is nyerik a büntetésüket. Mert regényíró vagyok. Ha dokumentarista lennék, nem így lenne.

– *Velük kapcsolatban, az általad képviselt megítélésükkel arra is utalok, hogy még őket sem fekete-fehérben ábrázolod, sokszor mintha megbocsátással vagy derűvel viszonyulnál hozzájuk, vagy legalábbis olyasmi tükröződik viszsza, hogy megtanultál, megtanultunk együtt élni velük.*

– A megbocsátás erős szó, nem hiszem, hogy erre őszintén képesek lehetünk, már csak azért sem, mert mások nevében, sőt, mások helyett kellene megbocsátanunk, amihez nincs is jogunk. Inkább a túllépés vagy felülemelkedés kifejezéseket használnám, mert ha örökké a régi bűnöket és sérelmeket vágjuk egymás fejéhez, akkor soha nem fogunk azon az úton el-

indulni – és most nagy szavakat használok –, hogy egy normális országot éljünk. Muszáj beszélgetnünk, muszáj kicsit félrefordítani a fejeket a másik bűneivel szemben, muszáj rálátni az esetleges erényeikre is, vagy legalább úgy tenni, mintha elhinnénk, hogy vannak nekik. Imádom Kosztolányinak azt a mondását, hogy olyan keveset tehetünk egymásért, legalább legyünk udvariasak.

– *Miközben láthatóan nem erről szólnak mindennapjaink.*

– Abszolút nem erről szól a mai történet, esélyét sem látom, hogy az árkokat bárki is betemesse mostanában, valahol azonban el kell kezdeni, mert csak így lehet. Én sem mondhatom persze, hogy bennem a szentlélek lobog, én is rettenetesen pipa vagyok sokszor. Amit vallok, azt már nem érzelmi alapon teszem, hanem tudatosan igyekszem magamat rávenni bizonyos dolgok átlépésére, ám ez nem jelenti azt, hogy egy napi politikai vitában a totális hülyeséget tolerálni tudom. Vannak a paletta mindkét szélén olyan megnyilvánulások, amivel már nem lehet mit kezdeni, és arra a szintre nem megyek, ahol már nincs mit megbeszélni. Ha illet hallok, felállok az asztaltól, és távozom. De folyamatosan emlékeztetem magam, hogy akit faképnél hagytam, az nékem honfitársam, hogy patetikus legyek. Ez már csak így van sajnos, a nemzetből nem zárnak ki az eszmék, még az ordasak sem.

– *Rokon vonások a nagyregényeidben azok a rivalizálások és árusítások is, amelyekre utaltál is mint állandó irodalmi alaptémákra, nálad viszont mindez gyakran egymáshoz közel állók, testvérek, barátok között alakul ki, gondolok itt elsősorban a Kalef Ákosá-*

ra és Benedek bácsijára, illetve a Jancsiszög Konrádjára – ráadásul utóbbi kettő teljesen pozitív figura –, akiknél a szenvedélyek, érzelmek sokszor felülírják az értelmet. Itt megint annyira nem egyértelműek a szerepek és azok megítélése, hogy képesek leszünk az irracionálshoz is empátiával viszonyulni, szereplőid és tetteik pedig egyéb emocionális hatások kiváltása mellett megértést is nyernek. Az élet adja ezeket a helyzeteket, vagy van mögöttük más fontos mondandó, konzekvencia is?

– Ki más árulhatna el az ember, mint azt, aki közel áll hozzá? Nagy tanulságok nélkül is fontos látni ezeket a kifejezetten nő-férfi kapcsolatokkal járó, egy társaságon, akár egy baráti kapcsolaton belül is létező feszültségeket, még ha javarészt sikerül is megzabolázni ezeket – de akkor is tudatában kell lennünk annak, hogy léteznek. Erkölcsei útavalót nem mellékelek hozzá, csak arra gondolok, hogy ha tudni akarjuk, milyenek vagyunk, akkor kezdjük az ösztöneink vizsgálatával. Könnyedén kiemeljük magunkat az állatvilágból, azt gondolva, hogy a civilizációs folyamat során felül-emelkedtünk az érzékiségen. De mitől lenne ez így? Mindennap eszünk, iszunk, a szeretkezés nem hogy az életünk, hanem a kultúránk szerves részévé is vált, olyanra, hogy iparágak épülnek rá, s itt a mindenféle alja műfajon túl a valódi művészetekre is gondolok. Mindez áthatja az életünket, magánéleti, munkahelyi döntéseinket is. A testiség, a szexualitás tagadhatatlanul a civilizációnk jelentős tényezője, nem szabad kihagyni ezeket a nagyon ösztönös, ágyék körüli történeteket. Ha meg akarjuk ismerni ma-

Balaton, még felügyelettel, 1971

gunkat emberként, nem ott kell kezdeni, hogy humanisták vagyunk, mert akkor alap nélkül ellebegünk a semmibe.

– Az érintett családi vonatkozásokon belül műveidben a legszembeűnőbb az apa figurája, hiszen a Kalef eleve édesapád története, de már a Jancsiszögnek is fontos mellékalakja, míg a Recept kötet címadó darabja kifejezetten az apahiányt, a veszteség súlyát, annak feldolgozását, vagy tán feldolgozhatatlanságát állítja központba, s mindez valamiféle folyamatos számadásként jelentkezik.

– Pedig nem feltétlenül erre a szálra kell fűzni magát a Recept című novellát, mert összességében sem ez a jó nyom. Régen szemérmesebb voltam apám és a privát családi szálak kapcsán, ma már nyíltabban tudok beszélni a gyerekkoromról, arról, hogy hosszabb időszakokat éltem vagy apa, vagy anya nélkül, sőt, olyan is volt, hogy mindkettőt eltűnt mellőlem. Bizonyára vannak ennek nyomai a stílusomban, témaválasztásaimban, viszonyulásomban, de mind-

ezzel együtt is nagyon jól jöttem ki ebből az egészből, frusztrációk és a személyiségemre tett negatív hatások nélkül – de ha volt is ilyen, azóta mégis egészséges emberré tudtam fejlődni. Legalábbis remélem. Az viszont biztos, hogy édesapámnak jelentős szerepe volt az életemben. Hat évet töltöttem nélküle: disszidált, egy évig külföldön élt, aztán, ahogy azt a Jancsiszögben írtam, hazajött, mert engem nem tudott kicsempészni, utána azonban Dunakömlődre költözött, és az ottani halászcserében melózott, én meg eközben két évig anyámmal, négy évig pedig nagyanyámmal éltem. Tizenhárom éves koromban bukkant fel megint, közös életbe kezdtünk, kettesben, nő nélkül, ami az átlagosnál szorosabb közelséget jelent, így nyilván ő lett a tinédzseréim legfontosabb kapaszkodója, egészen huszonegy éves koromig, amikor lepattantam otthonról. Ráadásul nagyon lehetett őt szeretni. Ehhez képest nagyon korán, negyvennyolc éves korában veszítettem el. A Kalef című regényt azonban

nem azért írtam meg, mert a személye felé akartam volna bármilyen tartozást leróni, vagy emlékművet állítani neki, hanem azért, mert ennek a galerinak a története izgalmas, regénybe kíváncsozó, és apám volt a valóságban is az egyik főszereplője. Ugyanakkor kétségtelen: miatta került a Kalef-história a látókörömbe.

– *Mi tette akkor mégis a Receptet című írássá?*

– Ennek megvan az oka, csak nem publikus, hazudni pedig nem szeretnék. De nem az apa-fiú reláció, hiszen ez a kérdés nem foglalkoztat általánosan, nincs bennem ilyen érdeklődés, mindig csak a jó sztorit keresem. Egyébként sok visszajelzést kaptam, hogy akik ezt a veszteséget már átéltek, azokat érzelmileg felkavarta, és tény, arról is szól valahol, hogy a közelálló ember halálát mennyire nehéz felfogni és elfogadni, de arról is, hogy önmaga becsapásában, manipulálásában mekkora mester az emberi elme. Nem saccolnék, meddig tart az ilyet egyáltalán felfogni, így utólag magyarázva is csak annyit tudok mondani, hogy ez egy konkrétan velem megesett történet: fogast sütöttem, és a recept miatt tényleg aprópénzzel mentem az utcai telefonfülkébe, felhívni apámat – fél évvel a halála után. Valóban így éltem meg az elvesztését, annak feldolgozását, s még később is sokszor volt az első gondolatom az, hogy megkérdezem őt bármiről is. Minderről később már úgy éreztem, érdekes annyira, hogy megírjam, mert nem a szereplők személye, hanem ez a bizarr helyzet a lényeges, amikor az ember elfelejti, hogy meghalt az apja. Nyilván, mert el akarja felejtetni, vagy nem akarja elhinni.

– *Édesapád negyvennyolc évét már túlélted, s az ilyen életkorok beérése sokakat szorongással tölt el. Te hogyan élted meg mindezt, okozott-e benned bármilyen hatást, nyomasztó érzést, volt-e, van-e mit kiírnod magadból?*

– Bár persze gondoltam rá, de nem nyomasztott, nem lett belőle írnivaló. Apám rengeteget ivott, napi két-három doboz pocskék cigit szívott el, én viszont visszafogottabb vagyok, s ha voltak is rövid időszakok az életemben, amikor mélyebben merültem el az éjszakában, az önpusztítás sosem vált életformámmá. Így nem tartottam a halálotmtól, mert apám korai halála sem a genetika rovására írható. Amúgy pedig, ha számon is tartjuk, hogy elhaladtuk már a szüleink életkorát, igazán komolyan mégse vesszük, hiszen titokban, lelkünk mélyén meg vagyunk győződve az örök életünkről. Még azok is, akik a test halálával elméletileg a lelket is eltemetik. Vagy az Istennel való külön-egyezésben bízunk, hogy mi leszünk az első, aki nem hal meg, vagy a túlvilágban hiszünk, ahova legkevésbé a tudatunkat érintetlenül mentjük át. De ezekre a kérdésekre úgyszemint az életünkben kapunk választ, én meg mintha egyre kevésbé félnék a haláltól, s ez talán azt jelzi, hogy valójában nem hiszek benne – akkor meg szükségszerűen az örök életben kell hinni. ... Na de az én asztalom nem a filozófia, hanem a gyönyörű sültetek, friss gyümölcsök, finom borok, hideg sörök asztala, körülvéve remek barátokkal és csinos lányokkal. Azaz az élettel.

– *Ez azért mégis olyan derűs, életigenlő bölcselkedés, amit nem nehéz megtalálni a Jancsiszögben és Cseke András személyében, ezért*

is vagyunk hajlamosak az élettörténetedként olvasni, még ha a fikciós jellegét emeled is ki.

– És épp ezért mondhattam már olyat is, hogy nincs olyan benne, ami ne lenne igaz. Nehéz egyértelmű választ adni az ön-életrajziséget firtató kérdésekre, mert ezek az esetek megtörténtek, ha nem is velem, de tudok olyanról, akivel igen, ő elmesélte, én pedig a saját személyiségemhez igazítottam. Erről szól a fülszöveg, hogy „amit Cseke András regény címén összehord, az utolsó szóig igaz. Így lett ő élő személy, ürügy”. Az olyan konkrét, krimiszerű példákat alapul véve, mint egy páncélcoksi kirablása vagy egy haragosunk Mercedesének felrobantása, fikció az egész *Jancsiszög*, hiszen nem én követtem el, de ismertem, hallottam, láttam másoktól, másokról, a saját tágon értelmezett baráti körömben, vagy inkább világomon belülről. Így viszont valóság az alapok, csak nem mindig az én életem adja azt.

– *A zene még az, ami meghatározza életedet és pályádat, muzikus előbb lettél, mint író, és zenei élmények sorát adod vissza írásaidban is. Milyen hatások indítottak el erre az útra, és milyen összefüggés van nálad a két alkotói műfajodban?*

– Ezen nincs mit ragozni, a zene megfog, megragad, aztán úgy marad az ember. Tizenévesen a rocksztárok az ikonok, nem Vonnegutban vagy Tamási Áronban fedezük fel az ideált, hanem mondjuk Jimi Hendrixben, Mick Jaggerben, mert a fiatalokhoz a zene eszközkészlete szól, ugyanis az a szenvedély, az a még tudatlan tűz, ami a blueson, a rockon, a zene szubkultúráján átlobog, a fiatalságban van meg. Fejjel menni a falnak,

nem gondolkodni, csak élni a vágyaknak, ez a rock and roll alapelve. Ezt később nehezen teheti meg az ember, ha már, mondjuk úgy, benő a feje lágya.

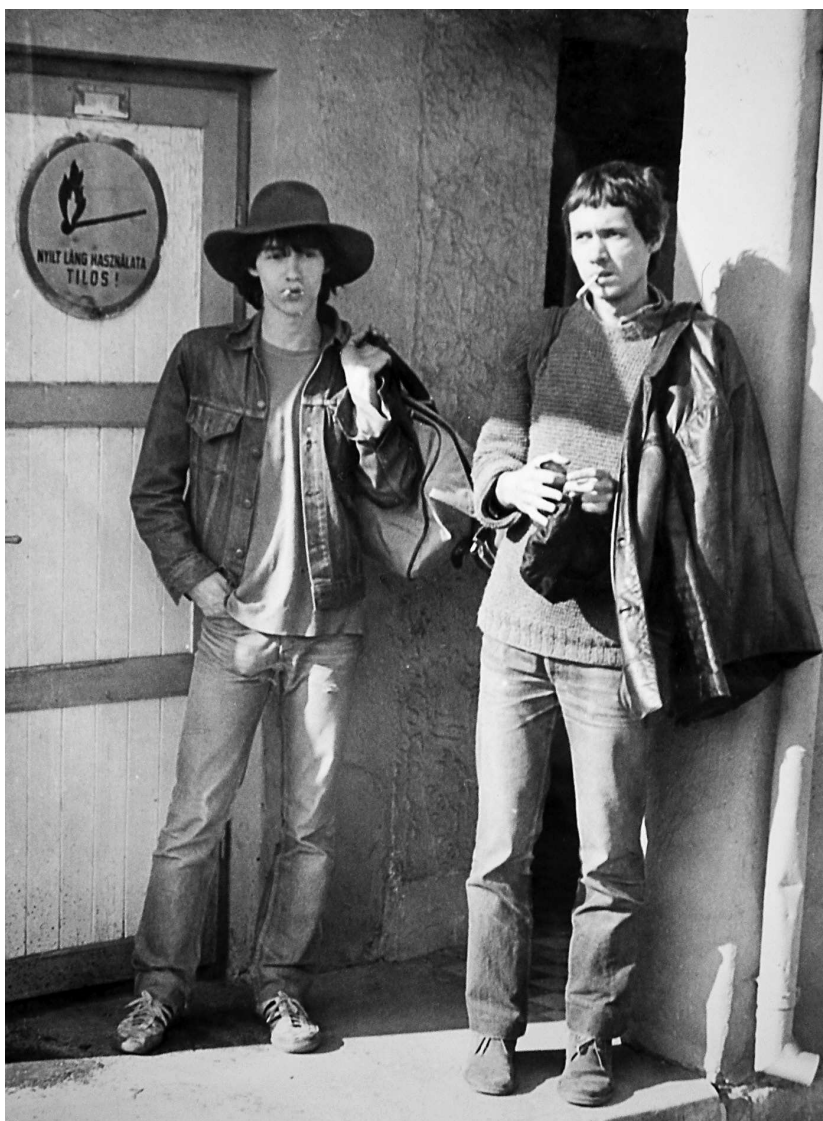
– Valamennyit mégis meg kell őrizned ebből magadban, ha nem szakadsz el tőle, és az egész életed meghatározója marad.

– Korosodva már másképp van ez, több lesz az intellektualitás, az ész, de a tűznek akkor is meg kell maradni, mert akiben nincs, az hiteltelenné válik, annak le kell takarodnia a színpadról. Persze, vannak elegen szemfényvesztők, betanult manírokkal, rock-közhe-lyekkel, akik így kezdik, és évtizedekig így is maradnak, mégsem tűnnek el. Sajnálom is a közönsé-
güket. De nem biztos...

– A zenei szálak, noha megje-
lennek írásaidban, szerepük peri-
férikus marad.

– Cseke Andrást szövegírónak is ábrázolom, de szándékosan ke-
rülöm mélyebben a témát, megha-
gyom a zenéket, együtteseket kor-
jellemező hangulati aláfestésnek.
Igaz, kaptam már szerkesztői ötle-
teket rocktörténetek megírásához
is, mivel ezt a világot ismerem jól,
úgyhogy nemrég megvilágosod-
tam, hogy valóban, miért is ne.

– A Kalef édesapád valós sze-
mélyén túl egyúttal az ő korát,
generációját is görcső alá veszi.
Még az elején van egy nyomasztó
súlyú dialógus, amikor a fiatal
tanár tulajdonképpen fel sem tett
kérdésére azt mondja a regénybeli
Cseke Zsolt, hogy számukra már
nem jönnek másmilyen idők. S itt
le kell tenni a könyvet, mert az ol-
vasót agyonnyomja a felismerés,
hogy egy nemzedék érezte úgy már
fiatalon: nekik más kor, lehetőség,
berendezkedés nem fog megadat-
ni, ugyanazon határok közé zárva

Csavargás már felügyelet nélkül, 1982 körül

kell leélniük az életüket, s ez nagy-
jából így is lett. Téged megterhelt
valami hasonló tudat, kellett lelki-
erő ezt megírni, vagy könnyedén
kigördült belőled?

– Amikor párbeszédet írok, arra
ugyancsak az ösztönösség a jel-
lemző: nem azon gondolkodom,
miről beszélnek majd a szereplő-
im, hanem hagyom, hogy azt a kör-
nyezet formálja. Jelen esetben a
tanár–diák beszélgetés alakulását
az időpont, 1962 határozza meg.
Egyszerűen ez jött ki belőlem, nem
terveztem meg a végszót, de olyat
nem adok a főhőseim szájába, amit
ne éreznék hasonlóan. Benne kel-
lett ebben lennie saját fiatalkori

alapélményemnek is, hiszen még-
iscsak a tömény szocializmusban
eszmélkedtem, és mondjuk 1981-
ben, tinédzserként, amikor a gene-
rációmnak már volt egy kis esze,
mi is pont így éreztünk. Fogal-
munk sem volt róla, hogy egyszer
vége lesz ennek az egésznek, ezért
is ért '89 után hatalmas felléleg-
zésként, hogy mégsem egy ilyen
takonyyszerű diktatórikus valami-
ben kell leélni az életünk nagy ré-
szét, hanem jönnek más idők. Más
kérdés, hogy milyenek jöttek. Ma-
radjunk annyiban, hogy mások.

– Ha a saját tapasztalat hozzá
is adódik empátiához, kaptál-e
mást is a Kalef történetéből örök-

ségként? Édesapád életén kívül mi állt rendelkezésedre az egész társaság viszonyaiból, tág értelemben vett közegéből, mennyi kutatómunkát kellett végezned? A végén például igen emlékezetes, ahogy a tápiószecsői tanyán összegyűlnek az addig még nem szerepeltetett galeritagok is, s te több mint fél oldalon át sorolod a beceneveket, amiből elsőre is kitűnik, nem önmagadat szórakoztatod, hanem valós személyek állnak mögöttük, regénybe emelésük pedig mély főhajtásként, szívszorító gesztusként értelmezhető.

– Való igaz, összeszedtem annyi nevet, amennyit csak tudtam az akkori budapesti galerikból, mert több is volt, a Belvár, a Lépartiak, míg a Kalef maga egy olyan gyűjtőfogalom, amibe a városmajori és más budai galerik is beletartoztak, e bandatagok név szerinti beemelése viszont geg kívánt lenni részemről. Az már olvasat kérdése, hogy ennél többet is bele lehet látni, de az tény, hogy a '60-as évek szubkultúráját jelentő valós figurák jelennek itt meg, sokuk nekem is személyes ismerősöm, édesapámmal pedig mind ismerték egymást.

– *A Kalef rád jellemzően lendületes, ám emellett sűrű, már-már túlzásúfolt cselekményét mennyire színezted ki, mennyi valós elemet építettél be a történésekbe?*

– A történet apám elmesélése és a megőrzött bírósági anyagokból teljesen együtt volt, másoktól is hallottam hozzá ezt-azt. Mivel a régi galeri egy részével később is megmaradt a barátság, miután apám a közelembbe került, sok közös programra, családos-gyerekeskutyás kirándulásra elvitt engem is, így én gyakorlatilag ebben a közegben éltem gyerekként. A re-

gény maga viszont fikció, amibe valóságos elemek is keverednek olykor, mivel maga a milió ismerős. Argójukat, az ötvenes-hatvanas évek jampinyelvezetét sem kellett tanulnom, azt felszívtam, s bár később az én korosztályom már más szlengben beszélt, amikor az öregek ezt nyomták egymás között, én abszolút képből voltam a jelentésükkel. Ilyen értelemben könnyen ültem neki a regénynek, a történet is megvolt, van azonban egy második fontos dolog is: a zenélés. Aki a '80-as években kezdett zenélni, az nem tehette meg, hogy kihagyja a '60-as éveket, a beatkorszakot, meg amiből kifejlődött, a még korábbi bluest, rock and rollt, amihez viszont nemcsak zenei téren, de minden fronton bele kellett ásnia magát a teljes időszakba. A velem egykorú muzikusoknak így nagyon nagy a tudásuk a '60-as évekről annak ellenére, hogy akkor születünk. Így végül is az érdemi eseményeknek nem, inkább csak kiegészítő részleteknek, történelmi dátumoknak, városhistóriai epizódoknak kellett utánajárnom.

– *Édesapád felfüggesztett büntetése helyett a regénybeli Cseke Zsolt a szocializmus alaptartozékának számító besúgást követően letöltendő börtönt kap, majd a végén véres, bár félig-meddig megrendezett leszámolással jutunk el katarzis helyett az inkább szkeptikus lezárásig. Ez utóbbinál megint felmerül: ennek volt előképe?*

– Nem volt, de nagy leszámolások nem is nagyon lehettek az ötven évvel ezelőtti Magyarországon. Csak korosodó emberek kisebb, verbális csetepatéi, szóváltásai estek meg már a rendszerváltás után, bár volt, amikor a jelenlé-

vőknek kellett megakadályozniuk a tettegességet, ilyenek én is voltam tanúja.

– *A már érintett derűd és a kiemelten kezelt szórakoztatás jelenléte vitathatatlan, hiszen bármilyen nehezen megélhető korokról, eseményekről írsz is, olvasás közben sokszor percekig meg kell állnunk a fuldokló röhögés miatt. Ez a szellemes intellektus Cseke Zsoltot és Cseke Andrást is jellemzi, még ha más belső utakat is járnak be végül – mindkettejükbe beépült a személyiség?*

– Ezt nem gondolnám, mert bár az egyéniségem a történetek szövetét nyilván áthatja, de mint személyiség, Cseke András felé hajlok. Első könyvem volt a *Jancsiszög*, a legegyszerűbb megoldást választottam, hogy ne kelljen sokat gondolkodni a különböző szituációkra adható válaszokon, így nem is reagálhatott másképp, csak ahogy én tenném. Igaz, évekig hártottam, tagadtam, hogy bármi közöm lenne Cseke Andrásához, mert nem voltam hozzá szokva, hogy ennyire megnyíljak, rettegéssel töltött el, hogy vadidegenek fogják olvasni, ezt nem lehetett rögtön könnyedén, derűsen venni. A *Kalef* már más, Cseke Zsolt más típusú ember, apám – fiatalos hülyéskedései ellenére is – komolyabb, komorabb egyéniség. Az nem véletlen, ha a szellem és az intelligencia is visszaköszön, hiszen művelt, olvasott ember volt, verseket írt, valóban kajakozott is fiatalon; azt gondolom, a vele törtétek tették olyanná, amilyennek felnőtként már megismertem. De nem akarom a meghurcoltatására fogni a hibáit: ivott ő már előtte is, a spleenre, önpusztításra eleve hajlama volt. Magamról viszont azt mondhatom, hogy mindig derűs

Hazafelé stoppal, valamelyik Miskolci Rockfesztivál után, 1982 körül

voltam, minden problémás helyzetben, gyerekkoromtól a katonaságon át mindmáig, munkanélküliségben és nehéz, rossz melókat végezvén is. Tudok nevetetni is, nevetni is, de csakis őszintén, még ha szomorú vagy komor vagyok is, csupán egyetlen helyzetben nem: ha megbántanak.

– *Két gondolatot is felvet a Kalfel hátoldalán Tímár Péter filmrendező méltatása. Azt írja, a fiatalok veregessék vállon az apjukat azért, amit átéltek, holott itt vagyunk, úgymond fiatalok, negyvenötvenévesen, s akiket vállon kellene veregetni, azoknak sokszor már csak virágot vihetünk a sírjukra. Elmúlik lassan egy korszak, s ahogy a háborús veteránok és az '56-os hősök is mind kevesebben vannak, úgy azok is, akik a sokszor legendásként kezelt*

'60-as évekről még annak megélőiként adhatnak számot, és kérdés, utókorként mi mit kezdtünk az ő tanúságtételeikkel?

– Éppen apám mondta egyszer, hogy olyan, mint nevelés, nem létezik, az egy fogalom, mint az emberi jogok: annyi jut belőle, amennyit kiverekszünk magunknak. A gyerek olyanná lesz, amilyen példát mutat a szülő neki. A saját életét. A gyerek nem hülye, nagyon is éles szemű, azt fogja tenni, amit sugároznak a cselekedeteink, a döntéseink, a hozzáállásunk, és nem azt, amit mondunk neki. Tímár Péter nyilván az előtünk járó, sokkal nehezebb életű generációval szembeni tiszteletadásra gondolt, bár a mi ifjú éveink meg bizonyos szempontból a mostani fiatalok életénél volt nehezebb, de tanulságot átadni, más-

felől pedig tanulságot leszűrni csak annyit és abból lehet, amit tetteink, mutatott példáink és nem utolsó sorban jóízű sztorizgatásaink útján továbbítunk. Ezért hiszek a szórakoztató irodalom kötelezőségében, mert amit érdemes átadni, azt csak így lehet. Amire az ilyen könyvek tanítanak, abból millió dolgot megtanulunk még azelőtt, hogy elkezdenénk megélni az életünket. Amikor regényhősök, például egy indián harcos helyzete és élménye jut eszünkbe saját életünk egy pillanatában, a könyv maga is tapasztalattá válik, még ha mások tapasztalata is, ám ha olyan formában kerül eléink, hogy abba bele lehet költözni, akkor az egyenértékű lesz annak megélésével. Ha viszont valaki csak magát akarja megvalósítani és önmagáért átadni a filozo-

fikus, nehéz gondolatait, abba nem lesz, aki belehelyezkedjen, azt senki sem élményszerűen, hanem tananyagként éli majd meg. Az elvonat muszáj konkrétan társítani. Egyébként az ember nem azért csinál gyereket, hogy az hálás legyen az életéért, ennyiből tehát nem is várják el tőlünk az előttünk állók a vállveregetést. Sokszor vitatkoznak a patetikus megemlékezések helyességén, forradalomról, szabadságharcról, bármilyen történelmi eseményről, ami számomra ugyanezre a szátra fűzhető fel. Úgy gondolom, a pátoszt túlzásba vinni valóban nem szerencsés, de felejtetni sem szabad. Emlékezni kell. És azt mondom, teljesen mindegy, ki melyik oldalán állt a barikádnak, beszéljünk akár '56-ról, akár '48-as őseinkről, nem számít más, csak hogy amikor szuronyt szegeznek, géppisztolytűzet zúdítanak az emberre, akkor – és most csúnyán kell fogalmaznom – ki mennyire fossa le a bokáját. Ezeket a kérdéseket tegyük fel magunknak, ne azt, hogy kinek volt akkor, és kinek van ma igaza, hanem hogy egy gyilkos pergőtűzben hogyan lehet helytállni bármikor, bármelyik oldalon. Ezt ne felejtsük el, akármennyire békeidőben is élünk, és azt gondoljuk, ebben is fogjuk tölteni az egész életünket. A bátorságért már önmagában jár a tisztelet, amit az erővel, ügyességgel együtt az emberiség kezdete óta ösztönösen jobban tisztelünk bármely más magasztos jellemvonásnál. A győzelemnek, a nagy tetteknek mindig a lelkierő a lényegük, nem önmagában a tudás, az intelligencia, bár biztosra veszem, hogy a civilizáltság, a műveltség bátrabbá is tesz, mert egyfajta kötelező bátorságot sugároz, amit hívhatunk be-

csületnek is. A magasabb rendű civilizációk általában bátrabban viselkednek, mint a civilizálatlanság. Ott a gyávák is bátrabbak, mert adniuk kell a reputációjukra. Talán ez az európai civilizációnak is a legnagyobb ereje.

– Jó messze eleveztünk az előttünk járók tanúságaitól és tanulságaitól, a másik gondolatért mégis vissza kell kanyarodni a Kalef hátsó borítóján Timár Péterhez, aki azt mondja, hogy úgy olvasott, mintha egy izgalmas filmet nézne. Az már a Jancsiszögről elterjedt, hogy akár filmvászonra is kerülhet, még ha egyéb érdemi nem is történt, de filmszerűsége alapján mindez a Kalefről is elképzelhető lenne, akár többrészes szériaként, akár egy Sergio Leone-szerű, magyaros viszonyok közé telepített filmeposzként, teszem azt, Volt egyszer egy Magyarország címmel, bár ezt a címet talán már lefoglalták. Látsz ilyenre lehetőséget, perspektívát, megfelelő nyersanyagok a regényeid?

– Én benne lennék. Egyébként Péter keresett meg, miután megvette és elolvasta a *Jancsiszöveget*, majd kitalálta, hogy ebből szívesen csinálna filmet. Elég messzire is jutottunk vele, találtunk producort, még a forgatókönyvet is megíraták velem, mert azt mondták, ezt a nyelvezetet hitelesen csak én tudom továbbvinni, aztán végül mégsem lett pénz a forgatásra, és ezzel el is halt minden. Később a *Kalef* megfilmesítéséről is esett szó, és ahogy utaltál rá, egy hatrészes sorozat gondolata is felmerült, de az ötletelésnél tovább nem jutottunk.

– A beszélgetések vége felé sablonkérdés, hogy mire készül az író, mivel, mikor találkozunk legközelebb tőle. Te magad már több

helyen említetted a Kalef nagybácsiból vér szerinti apává avanszáló, anekdotikus mellékszereplőből valóságos tragikus hőssé emelkedő Benedek bácsi történetét – benne vagy már a regényben, vagy mikor leszel benne, és mikor leszünk mi, olvasók is? Avagy milyen ötleteid vannak még?

– Lefirkáltam már pár oldalt, csak az íze miatt, hiszen saját és apámék korát, nyelvezetét már megéltem, abban otthon voltam, de az 1914-től '56-ig tartó időszakot visszaadni, amikor még csak tervben sem voltam, nehéz ügynek ígérkezik, ennek problémájáról már beszéltem is. Írói szempontból viszont jó kis kaland lesz, hiszen saját eddigi természetes nyelvem helyett egy művelt, kisenemesi háttérű polgári családból származó, a pedigréjéhez elkötelezett háború előtti ludovikás katonatisztról beszélünk, aki teljesen máshogy kommunikál. Ebben a számomra idegen világban végeztem amolyan próbamerülést ezzel a néhány oldallal, s kicsit meg is lepett, mert nagyon élveztem: azt hiszem, menni fog ez nekem. Benedek bácsi életével a Cseke család története az időben visszafelé haladva bővül, ám végül kvadrologiává nő majd, mivel párhuzamosan a *Jancsiszög* folytatását is tervezem, onnan, ahol befejeződött, Cseke András életútjának folytatásával a harmincas éveitől.

– Szándékos szerepe van az egyidejűségnek, a készülő könyvek feltételezik egymást?

– Lesz összefüggés, a poén lelovése nélkül annyit mondhatok, hogy analógiákat akarok vonni múlt és jelen között. Nem konkrétan a mai és az akkor korszakok, hanem bármilyen múlt és jelen, illetve jövő között, éppen annak

feszegetésére, hogy mennyire nem változik az ember a történeteivel együtt, a dekoráció totális átalakulása ellenére.

– Cseke András a folytatásban is megmarad alteregódnak?

– Megmarad, sőt, az ötletet magamban megfogalmazva úgy látom, a Jancsiszöghöz mérten is még inkább az én életem lesz az alap.

– Benedek bácsinak és a történetének mennyiben lesz valós alak és esemény az előképe, itt kiből, miből, hogyan táplálkozol majd?

– Benedek bácsi valós személy volt, nagyapám testvére, aki egy hamisított nyílt paranccsal tényleg hazahozta a Don-kanyarból a megmaradt századát és a hozzájuk csapódott katonákat, olyan hatvan körüli embert.

– Egyszerre tervezed, hogy ki-
jőjön a két könyv?

– Egyszerre tervezem megírni, ezt tudom, ám annyira gyerekcipőben járnak – Benedek bácsi sztorijának próbaoldalain kívül nincs még semmim –, hogy többet nem tudok mondani.

– Munkacímeket sem?

– Annyit igen, hogy Benedek bácsi könyve biztosan a *Se keresztet, se csillagot* címet fogja kapni, kézenfekvően a horogkeresztre és a vörös csillagra utalva, egy dalszöveg sorát idézve ugyan, de el is kerülve a szimbólumok direkt megnevezését. Ezzel megint csak a szélsőségek közötti sodródásról, a becsületes ember útjáról szólok, ha már mindenáron el akarok határozni valamit előre. Az viszont az én távolságtartó, szkeptikus attitűdömből ered, hogy eleve közepen akarom tartani a hőseimet, ide-oda sodródások nélkül, a szélsőségekhez csak nézelődve elsétálgató embertípusként, mindkettő

Hendrix-művek, 2008

hibáit és esetleg az erényeit is látva, de a voksát sehová sem letevé, hogy aztán az adott konstellációban ítélje meg, melyik a kisebbik rossz. Ezért is akarom megvonni a történelmi analógiát a két egyidejűleg írt regénnyel, még ha nyilván komoly eltérések is vannak a korok között.

– Írsz, zenélsz, mindkét műfajban elismernek, könyvesboltot vezetsz – elégedett ember vagy, jól érzed magad a bőrödben?

– Mit mondjak – annyira nem... Szállítványozással, fuvarozással is foglalkozom, annyit dolgozom, amennyit már nem szabad. Különböző lehet, hogy elégedettebb volnék, több írással, zenéléssel mindenképpen, de így azért sokfelé szakítom magamat. Csak írni, munka nélkül majdnem lehetetlen – a *Kalef* mondjuk így született, s az legalább annyira köszönhető a feleségemnek, mint nekem, mert eltartott, amíg én fix pénzkereset nélkül, alkalmi melók mellett írtam.

– Mindez adja a végszót: ha eljátszunk a gondolattal, hogy a nálunk magasabb erők jóindulatából huszonöt-harminc esztendő múlva is összeülhetünk egy komplett életút összegzésére, hogyan

szetnél visszanézni a korábbi évtizedek Berta Zsoltjára?

– Legalább élete utolsó harmadában viszonylag jómódú fickót szeretnék látni, aki nem melóval, hanem valódi munkával keresi a jómódra valót, azzal, amit a magáénak érez, ami ő maga, s akit hagynak is így dolgozni. Gondolok itt, ahogy mondtam is – bár persze ez később még változhat – az írásra, némi muzsikálásra, ilyesmikre. De igazából ezt nem is én válaszolom meg, igazán jól megtette ezt már Bereményi Géza és Cseh Tamás a *Tíz év múlva* című dalban: „Magamat láttam tíz év múlva itt / Hallottam ezt a mostani dal hangjait / S attól féltem, nehogy majd így legyen / Tíz év múlva ne ez a dal legyen...” Amit én hol úgy értelmezek, hogy remélem, tíz év múlva már nem ülök ugyanabban, mint most, hol úgy, hogy annyi mindent meg lehet élni egy élet alatt, miért éljünk egy életen át ugyanabban, ugyanúgy. Látod, most, hogy nyilatkozó ember lettem, már okosodom, és megfejték egy dalszöveget, amibe eddig még sosem gondoltam bele, mert elég volt annyi, hogy eljátszottam, elénekeltem, és nagyon szerettem. Azt is ösztönösen. **Luzsiczka István**